

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/9-16>

Kübra Aliyeva

Sanat bilimi alanında doktora sahibi, Emekdar (Onurlu) Sanat İşçisi
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Antropoloji Enstitüsü
baş araştırmacısı

<https://orcid.org/0000-0001-8379-1925>

aliyeva_kubra@mail.ru

Bitkisel süsleme sanatının oluşumunda islam ve onun bileşeni tasavvufun istisnai rolü

Özet

Azerbaycan, Türkiye ve Orta Asya sanatında süsleme, yalnızca şenlik havası yaratan bir süsleme değil, aynı zamanda karmaşık, güçlü duyguların ifadesidir. Saray sanatının gelişmesinde profesyonel şair ve müzisyenin faaliyeti, semboller dünyası ile hayal dünyası arasında bir bağlayıcı araç olmuştur. Sanatçının yarattığı görünür formlar İslam kültürel geleneğinin özüne bağlıydı ve derin anlamlar gizliyordu. İslam kültüründe mistik bir hareket olarak tasavvuf, entelektüel ve elit bilinçten ortaya çıkan biçimsel dini doktrinleri yansıtıyordu. İslam kültüründe mistik bir hareket olarak tasavvuf, entelektüel ve seçkin bilinç tarafından yaratılan resmi dini doktrinleri yansıtıyordu. İlk Sufiler, hayatın nimetlerinden vazgeçen ilk dervişlerdi. Tasavvufun toplumsal tabanı 10-12. yüzyıllarda genişledi. Bu dini Sufi topluluğu, manastır tarikatları olarak oluşmuştur. Avrupa'daki (İspanya, Balkanlar), Afrika'daki (Mısır) ve Yakın Doğu ülkelerindeki tüm Müslüman ülkelere yayılmaya başladılar. Azerbaycan'da özellikle Kazan Han döneminde tasavvuf, devlet politikasının temel unsuru olarak sanatın her alanına nüfuz etmiştir. Mistik yolu takip etmek için ayrı okullar ortaya çıktı, her birinin bir devlet ve bir devletten oluşan bir bileşeni vardı. Ana hedef, gerçeği anlamak ve mistik yolu takip etmektir. Bunun için Sufiler, müzik eşliğinde bir tür kolektif düşünceye dalarak meditasyon yaparak inzivaya çekildiler. Bu törenler bir şeyhin rehberliğinde yapılırdı. Bu meditasyon üç bölümden oluşurdu. Tasavvuf ilmindeki ilk terime “halva” denirdi ve tek başına gizlice yapılırdı. İkinciye “zikir” denirdi. Bu bireysel olarak veya bir toplulukta yapılırdı. Üçüncüsü “sema” adı verilen kolektif okumalardan oluşurdu. Bu Kuran'da bulunmaz. Türkiye'nin başkenti Konya şimdi Sufi dansının merkezidir ve 28 Kasım 1244'te Şems-i Tebrizi tarafından İslam alimi Celalettin Rumi'ye öğretilmiştir. Celalettin Rumi her şeyi unutup müziğe ve dansa katılmış ve aynı zamanda şiir okumaya başlamıştır. Şems olmadan Rumi'nin Rumi olamayacağı şiirle yazılmıştır. Hiçbir şey kendiliğinden değişmez, demir kendiliğinden hançer olmaz ve Rumi Mesnevi ruhuyla yazamaz.

Anahtar Kelimeler: *Tasavvuf, Celalettin Rumi, Zikir, Şems*

Kubra Aliyeva

Retired (Honorary) Art Worker with a PhD in Art Sciences Chief
researcher at the Institute of

Archaeology and Anthropology of the Azerbaijan
National Academy of Sciences

<https://orcid.org/0000-0001-8379-1925>

aliyeva_kubra@mail.ru

The Exceptional Role of Islam and its Component Sufism in the Formation of the Art of Plant Decoration

Abstract

In the art of Azerbaijan, Turkey and Central Asia, ornamentation is not only a festive ornament, but also an expression of complex, strong emotions. In the development of court art, the activity of the professional poet and musician became a connecting tool between the world of symbols and the

world of imagination. The visible forms created by the artist were connected to the essence of the Islamic cultural tradition and concealed deep meanings. Sufism as a mystical movement in Islamic culture reflected the formal religious doctrines that emerged from the intellectual and elite consciousness. Sufism as a mystical movement in Islamic culture reflected the formal religious doctrines that emerged from the intellectual and elite consciousness. The first Sufis were the first dervishes to renounce the blessings of life. The social base of Sufism expanded in the 10th-12th centuries. This religious Sufi community was formed as monastic orders. They began to spread to all Muslim countries in Europe (Spain, the Balkans), Africa (Egypt) and the Near East. In Azerbaijan, especially during the reign of Kazan Khan, Sufism penetrated into all areas of art as a basic element of state policy. Separate schools emerged to follow the mystical path, each of which had a state and a state component. The main goal was to understand the truth and follow the mystical path. For this, Sufis retreated into meditation, a kind of collective thought accompanied by music. These ceremonies were performed under the guidance of a sheikh. This meditation consisted of three parts. The first term in Sufism was called "halva" and was done secretly, alone. The second was called "zikir". This was done individually or in a group. The third consisted of collective recitations called "sema". This is not found in the Quran. Konya, the capital of Türkiye, is now the center of Sufi dance and was taught to Islamic scholar Celaleddin Rumi by Shams-i Tabrizi on November 28, 1244. Celaleddin Rumi forgot everything and joined the music and dance and also started to read poetry. It is written in poetry that Rumi could not be Rumi without Shams. Nothing changes by itself, iron does not become a dagger by itself and Rumi cannot write with the spirit of Masnavi.

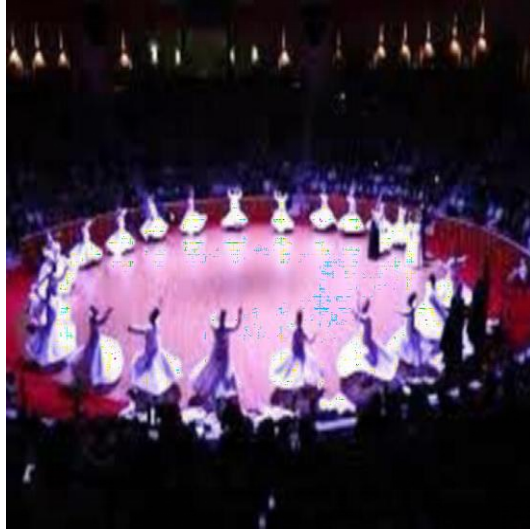
Keywords: *Sufism, Celaleddin Rumi, Zikir, Shams-i Tabrizi*

Giriş

“Toplu bir halk dansı olan, dünya çapında ‘sema’ adıyla bilinen bu dans, yaş açısından Yallı’dan o kadar da eski sayılmaz. Sema dansından söz etmeden önce, bu dansın kökenlerini – nerede, ne zaman ortaya çıktığını ve sonra nasıl ülkemiz Azerbaycan’dan Türkiye’ye geçtiğini – öğrenmek daha akılcıca olacaktır” (Джафарзаде, 1973, s. 164-165; İsmayilova, 2024, s. 106-116).

16. yüzyılda Azerbaycan’ın Erdebil kentindeki “Şeyh Safi” dergahı için dokunmuş sufi konulu halı. 1128x534 sm. Victoria ve Albert Müzesi, Londra (Əliyeva, 2023, s. 182).

Sema dansı

Araştırma

O, gerçekte 12. yüzyılda ortaya çıktı. Dünyanın cazibelerine karşı koymak, aşağılık nefsin dürtülerini bastırmak, mistik “hallere” ulaşmak ve İlahi hakikatlerin tecellilerine kalplerini açmak isteyen insanlar, tasavvufi eserlerin sayfalarında ayrıntılı biçimde anlatılan çeşitli zühdi ve ruhani uygulamalara baş vuruyorlardı.

Sufi nefis terbiyesinin en yaygın yöntemleri halvet, zikir ve sema idi (Sellheim, 1995, T. 8).

Tasavvuf ilminde “halvet” terimi; geri çekilme, inzivaya çekilme, yalnız kalma anlamına gelir. Genellikle تنها bir yerde ya da bir hücrede yalnız başına kalmak, bu süreçte Allah’ı ve dünyayı tefekkür etmek, gönüllü mahrumiyetler (oruç veya sürekli uyanıklık gibi) ile birlikte olurdu.

İnziva uygulaması çoğu zaman Allah’ı anma yani zikir ile birlikte yapılırdı. Zikir ya yalnız başına ya da sufi topluluğunun (meclis az-zikir) eşliğinde gerçekleştirilirdi. İkinci durumda zikir, belirli ritüel hareketler, vücut duruşları ve bazı durumlarda vecd halindeki danslarla yapılan bir tür dua ve ilahi söylemi haline gelirdi.

Bahsedeceğimiz sema dansı, Kur'an'da geçmez. Ancak İslam öncesi Arap şiirinde bu kelime genellikle şarkı ya da müzik icrası anlamında kullanılmıştır. Tasavvufta ise genellikle sema, sufilerin “vecd” hâlinde müzik dinlemeleri ve bu dinlemeyi belirli ritüel hareketlerle birlikte gerçekleştirmeleri anlamına gelir. Birçok sufi, semayı "ruhun gıdası" olarak kabul eder. Sema dinlemek, güçlü duygusal deneyimler, mistik hâller ve nihayetinde “perdelerin kalkması” ve “hakikatin müşahadesi” ile birlikte Allah’ın hakikatiyle doğrudan temasa geçmeyi sağlar.

Belirtmek gerekir ki, bir zamanlar Türkiye’nin ilk başkenti olan Konya şehri, günümüzde hem tasavvufun, hem de sufi dansı olan semanın merkezidir. Bu dans, Konya’ya ünlü Azerbaycanlı Tebrizli sufi Şems-i Tebrizi tarafından getirilmiştir.

Tarihçiler, onların (Şems ve Mevlana’nın) buluşma tarihini bile net şekilde yazarlar: 26 Kasım 1244. Bu tarihte Şems-i Tebrizi, Celaleddin Rumi ile buluşmuştur. Yedi yüz yılı aşkın bir süre önce Konya’da buluşan bu iki kişi, yalnızca birbirlerinde kendilerini keşfetmekle kalmamış, İslam tasavvufunda yeni bir sayfa da açmışlardır.

Bu karşılaşmadan sonra, Rumi artık bir sufiye dönüşmüştür, oysa kendisi zaten dönemin tanınmış İslam düşünürlerinden biriydi. Bu buluşmadan sonraki bir yılı aşkın sürede, Mevlana’nın emriyle Şemseddin’in halka açık olarak söylediği her söz, her anlatı “sırlar kâtipleri” tarafından yazıya geçirilmiştir. Bu kayıtlar, günümüze kadar ulaşan “Makalat” (Sohbetler) adlı eseri oluşturmuştur. Mevlana, onun görünüşüne, tanımlanamaz saflığına, sırlarla dolu inciler gibi konuşmalarına, özgür insana hayat üfleyen sözlerine hayran kalmıştı. Şemseddin, onu ne Arap’a ne Türk’e rüyada bile görülmemiş bir âleme çağırmıştı.

Şems Tebrizi

Celaleddin Rumi

Mevlana'nın oğlu Veled, onların ilişkisine ışık tutmaya devam eder. Der ki, bu karşılaşma, Hızır ile Musa'nın karşılaşmasına benziyordu. Peygamber Musa ilim sahibi biriydi, fakat Allah'ın takdiriyle, bilgisi sonsuz olan bir adamla (peygamber Hızır'la) karşılaşması gerekiyordu; çünkü Hızır, ilmini doğrudan Allah'tan alıyordu.

Celaleddin (Rumi) her şeyden vazgeçti. Fetvalar ve ilmî münazaralar bir kenara bırakıldı. Artık duaların ve vaazların yerini şiir ve musiki almıştı; nefsin zorluklarla terbiye edilmesinin yerini ise şarkılar ve danslar almıştı. Mevlana herhangi bir anda, hatta en uygunsuz bir vakitte bile, kendiliğinden dans etmeye başlayabilir, içinden çağılayan gibi akan şiirleri dile getirebilirdi.

Rumi, Şems olmadan Rumi olmazdı; kendisi de bunu şu sözlerle dile getirir: "Hiçbir şey kendi kendine bir şeye dönüşemez,

Demir kendiliğinden kılıç olmaz, Rumi, Mesnevi'sini o ruhla yazmazdı,

Eğer Şems-i Tebrizi'nin (gönülden) kölesi olmasaydı" (Радий Фиш, 1987).

Celeleddin Rumi ile Şems-i Tebrizi'nin ilk karşılaşması

Bu şiirler bir kez daha, Şems-i Tebrîzî'nin – ki o, Celeleddin Rumi'nin dünyaya bakışını, tasavvufa yönelişini derinden etkileyen kişidir – ne kadar önemli bir rol oynadığını gösteriyor (Тюркмен, 2004).

A.D.Knysh kendi kitabında bu gerçeğe dikkat çekmektedir. Tasavvufi çevrede “sema”nın gelişimine, dünyevi müzik (tarab) konserleri ve genellikle aşk şiiri biçimindeki şiir okumaları (deklamasyon) etki etmiştir; bunlar Bağdat halifeleri ve onların İsfahan, Şiraz ve Horasan'daki valileri tarafından desteklenmiştir. Başlangıçta sema uygulaması çoğunlukla İran kökenliydi, yani İran'dan çıkmıştır. Zamanla sema uygulaması Müslüman dünyanın diğer bölgelerine yayılmış, birçok Arap, Türk ve Hint hareketi tarafından gönüllü biçimde benimsenmiştir (Кныш, 2004, c.375).

Bu dans, tasavvufta “yol” kavramının ve ona bağlı mistik “haller” ile “makamlar” kavramlarının ortaya çıkışıyla bağlantılıdır. Kafkasya'da tasavvuf oldukça geç – yaklaşık 12. yüzyılda – ortaya çıkmıştır. Kuzey Kafkasya'da, tasavvufu kabul eden kişi olarak Çeçen kökenli Mansur Uşurma (1785-1791) zikredilir.

Tasavvufta bu eksik husus şöyle tamamlanmıştır: Müzik, Allah ile iletişim için kullanılan araçlar repertuarına dahil edilmiş; ritüel bir unsur olarak sema (ya da sama) içinde yer almıştır. Ancak sema, Arap ve Fars klasik müziğinden farklıdır. Belki daha çok Mannâilerin (Mannaeen) zikirleriyle akraba olabilir. Bu dans etnik ve geleneksel müzikle daha yakından ilişkilidir.

Klasik eserlerde değişik sema türlerine rastlanır. El-Ğazâlî, “İhyâ' Ulûm-u ddîn” adlı eserinde şiitmenin üç makamını (derecesini) şöyle sunar:

1. İşitilenin anlaşılması ve mistik anlamına indirgenmesi
2. Kalpte ekstaz hâli
3. Ekstazın etkilerinin sonucunda: dans ya da elbise yırtılması

17. yüzyılda Afganistan'da yaşayan şair Huşkâl-Han Hattâk “Dastarnâme” adlı eserinde dervişlerin münâzırasından söz eder ve sema dansının gerçek anlamı hakkında şunları yazar:

“Dans – senin hep zıpladığın zaman değildir,

Sarhoş olup bir zerre gibi havalara yükseldiğin zaman da değil. Dans – sen her iki dünyadan uzaklaştığın,

Kalbini parçaladığın ve ruhunun yücelip/yükseldiği zamandır” (Иноземцев, 1989, c. 302-318).

Bilindiği üzere, İçeri Şehir'de (Bakü, Azerbaycan) bulunan meşhur mezâr, Seyyid Yehya Bakuvi'ne aittir; o, tasavvufun en büyük öğretmenlerinden sayılmıştır. Ayrıca Urfan'daki (Irak-Türkiye sınırı civarı) halvetiyye ve celvetiyye gibi tasavvufi kolların yayılması Yehya Bakuvi'nin eseridir. Şunu belirtmek gerekir ki, birçok Urfan okulu Azerbaycan'da şekillenmiş ve bu bölgeden yayılmıştır.

Azerbaycan'da çok meşhur hanekahlar (dergâhlar) vardır; onların adları aşağıdakiler gibidir: Pirsaat'ta Pir Hüseyin Hanekahı, Füzuli'de Baba Yakub Hanekahı, Astara'da Şeyh Cemaleddin, Lenkeran'da Zahid Gilani Türbesi, Şamahı'daki Kelahana'da Halveti Tekkesi ve Türbeleri, Haçmaz'da Şeyh Yusuf Hanekahı, Gebele'de Hezre Türbesi ve Hanekahı, Tebriz'de Ömer Hanekahı, Nahçıvan'da Elince'de Şeyh Horasan Hanekahı, Karabağ'da Cicimli'de Hemze- Nigari Tekkesi, Kalagah'ta İbrahim Efendi Tekkesi ve bunlar dışında da birçok isim saymak mümkündür. Şunların bir kısmı sağlam kalmış olsa da, büyük bir kısmı yok olmuş, günümüze ulaşmamıştır (Rihtim, 2012, s. 185).

12. yüzyıl aynı zamanda tasavvufi kardeşlik örgütü Ahi Teşkilatı'nın da başlangıcını işaret eder. Örneğin Anadolu'daki meşhur tarikâtlar olan “suhrevverdizm”, “hurûfizm”, “zahidizm”, “safâvizim”, “hâlvetizm” ve onun kolları-gelişimleri olan “rövşânizm” ile “gülşânizm” Azerbaycan kökenlidir ve daha sonra tüm İslam dünyasına yayılmıştır.

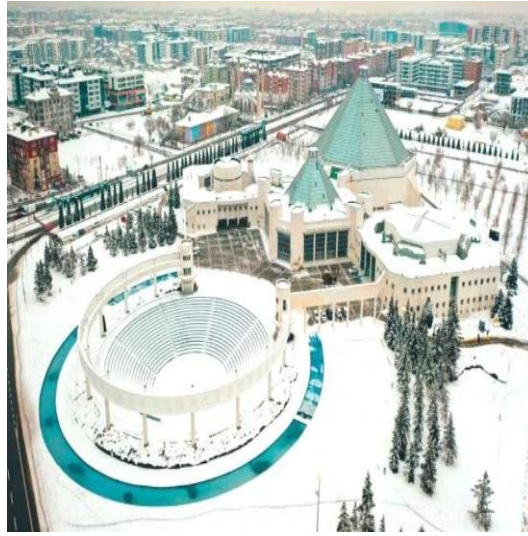
Böylece toplu sema dansı; şarkı söylemeyi, müzik âletlerini çalmayı, dualar ve şiirlerin deklamasyonunu bir arada içerir.

Mevlevî Tarîkâtı'nda törenler ve uygulama sistemleri ilk defa Sultân Veled ve takipçileri tarafından şekillendirilmiştir. Bu tarikatın ruhani öğretisinde ana ritüel “Sema”dır: eski bir dans, dinsel-mistik bir ayin olup semazenlerin kendi eksenî çevresinde dönerek katılımcıların kalplerinden

Yüce'ye yollar açmasıdır. Dansı yaşamla karşılaştırabiliriz; çünkü hayat – atomlardan galaksilere kadar her şeyin döndüğü bir harekettir – mevsimler değişir, kan damarlarımızda akar. Dönen olmak – yaşamak demektir; ve “Sema”, evrendeki yaşamı destekleyen ve hakikate yükselişin yedi basamağını simgeleyen tören-ritüeldir.

2014 yılında, büyük bir şansla, Konya şehrinde bir sempozyuma konuğu olarak bulunmuştum. Bu şehirde haftada bir kez, mimarî bir anıt alanında – bir tür sirk arenasını andıran – bu danslar icra edilmektedir.

Mevlâna Kültür Merkezi yaklaşık olarak Mevlâna Müzesi'nden 1 km uzakta, Panorama Müzesi'nin tam karşısında yer almaktadır. Kültür merkezinin alanı yaklaşık 100.000 m²'dir; kültür merkezinde gerçekleştirilecek tüm programlara uygun büyüklükte ve konumdadır.

Bu merkezde, hem kapalı hem de açık alanda olmak üzere iki Semahane (Sema Salonu) bulunmaktadır. Kongre ve gösteri salonları da mevcuttur. Özellikle Şeb-i Arus döneminde, burada sema gösterileri ve anma törenleri düzenlenir, misafirler ağırlanır.

Merkezde toplam 4 salon vardır: Bunlardan biri kapalı sema salonudur ve 2670 kişilik kapasiteye sahiptir. Açık hava sema salonunun da kapasitesi aynıdır. Sultan Veled Salonu ise 550 kişilik olarak düzenlenmiştir. Sergi alanı 1000 metrekare olup, 55 standtan oluşmaktadır.

İşte sema töreni bu şekilde gerçekleştirilir: Tören, önce müzisyenlerin tören salonunda yerlerini almasıyla başlar. Ardından, tam bir sessizlik içinde, dervişler sahneye yavaşça çıkarlar. Başlarından ayaklarına kadar sımsıkı örtünmüş, yere kadar uzanan siyah hırkalar giymişlerdir. Bu giysiler, "insan varlığının faniliğini ve kemalini" simgeler.

Törenin ayrılmaz bir parçası da, Mevlânâ tarafından yazılmış olan ve Peygamber onuruna okunan genel duadır.

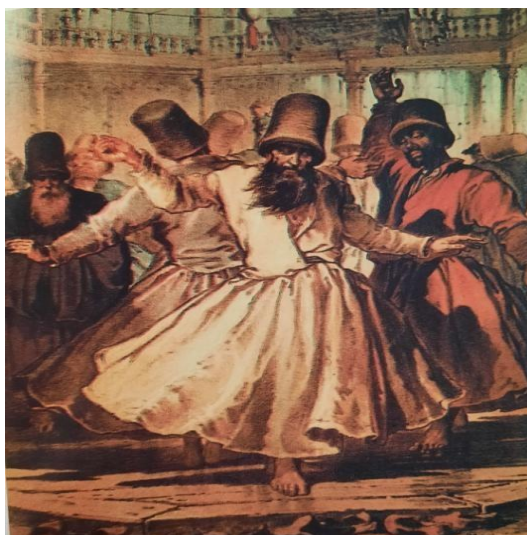
Ney ve davul eşliğinde, Mevlânâ'nın takipçileri, kendi eksenleri etrafında saat yönünün tersine dönmeye başlarlar ve bu dönüş giderek hızlanır. Dervişin kıyafeti derin bir mistik anlam taşır. Dönüş sırasında, dervişin uzun eteği bir lotus çiçeği gibi açılır; bu, "nefsin kefenini" simgeler. Uzun formda, koyun yününden yapılmış sarıklar ise "insan egosunun mezar taşı" temsil eder.

Zaman zaman hızlanıp zaman zaman yavaşlayan bu dönüşle dervişler adeta sahnenin üzerinde süzülürler, izleyiciyi büyüleyen bir hâl alırlar. Sema icra eden semazen, kendi nefsinin çölünü aşarak ilahî aşka doğru bir yükseliş gerçekleştirir ve bu yaptığı manevi yolculuktan daha olgun, daha kâmil bir insan olarak geri döner.

1927 yılından itibaren, Atatürk'ün kararnamesiyle tasavvufî törenlerin icrası yasaklanmıştı. Ancak 2012 yılında bu törenlere, Recep Tayyip Erdoğan tarafından resmî olarak yeniden izin verildi.

2005 yılında UNESCO, "Mevlevî Sema Töreni"ni sözlü ve somut olmayan kültürel mirasın başyapıtı olarak ilan etmiştir.

Sonuç

Sonuç olarak belirtmek gerekir ki, kökleri çok eskiye dayanan ve günümüze kadar unutulmamış olan Azərbaycan'daki toplu dans olan “Yallı” hâlâ yaşatılmaktadır (Əliyeva, 2020, c. 211-217; İsmayılova,++). Ancak İslam tasavvufunun dansı olan ve 12. yüzyıla tarihlenen, Ortaçağ Azərbaycan şəhirlərində Gazan Han, Timurilər və Safevilər döneminde devam eden sufi dansı artık unutulmuştur. Bizim kanaatimize göre, sufi dansı sema uygulaması, günümüzde Türkiye Cumhuriyeti'nin Konya şehrinde ve Azərbaycan'da tarihi bir dans olarak devam etmektedir.

Ortaçağda Safeviler döneminin sonuna kadar varlığını sürdüren ve sonrasında başka ülkelere “polo” adıyla geçen önemli bir toplu spor oyunu olan çovgan hakkında da hatırlatmak isterim.

Kaynaklar

1. Cəfərzadə, İ. M. (1973). *Qobustan*. Elm.
2. İsmayılova, M. (2024). Türk fəlsəfi dünyagörüşünün Azərbaycan qədim yazı mədəniyyətində əksi. “*Mahmud Kaşğarlı*” *Beynəlxalq Elmi Jurnalı*, II(1), 106–116.
3. Əliyeva, K. (2023). *Təbriz xalçaçılıq məktəbi*. Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.
4. Sellheim, R. (1995). [Məqalə]. In C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, & G. Lecomte (Eds.), *Encyclopaedia of Islam* (2nd ed., Vol. 8). Brill.
5. Fish, R. (1987). *Djalaleddin Rumi*. Nauka.
6. Türkmen, E. (2004). *Şems-i Tebrizi'nin öğretileri*.
7. Knysh, A. D. (2004). *Musulmanskiy mistitsizm* (361–378). Dilya.
8. Inozemtsev, I. L. (1989). Xuşxal Xattak o musulmanskoy muzyke. In *Sufizm v kontekste musulmanskoy kultury* (302–318). Nauka.
9. Rihtim, M. (2012). Azərbaycan təsəvvüf tarixində sufi memarlıq abidələri: xanəgah, təkkə və sufi türbələri. In *Beynəlxalq Avrasiya Arxeologiyası Konfransı materialları* (1–5 oktyabr 2012, Ağsu, Azərbaycan, s. 185–195).
10. Əliyeva, K. (2020). Tanets “yallı” v Azerbaydjane: selskiye traditsii ispolneniya, stsenicheskiye postanovki i interpretatsii proisxojdeniya. In *Zrelishnye iskusstva: kontakty i konteksty* (s. 211–217). Kazan: Rusiya EA N. N. Mikluxo-Maklay adına Etnologiya və Antropologiya İnstitutu; Tatarıstan EA G. İbrahimov adına Dil, Ədəbiyyat və İncəsənət İnstitutu.

Daxil oldu: 10.10.2025

Qəbul edildi: 13.12.2025